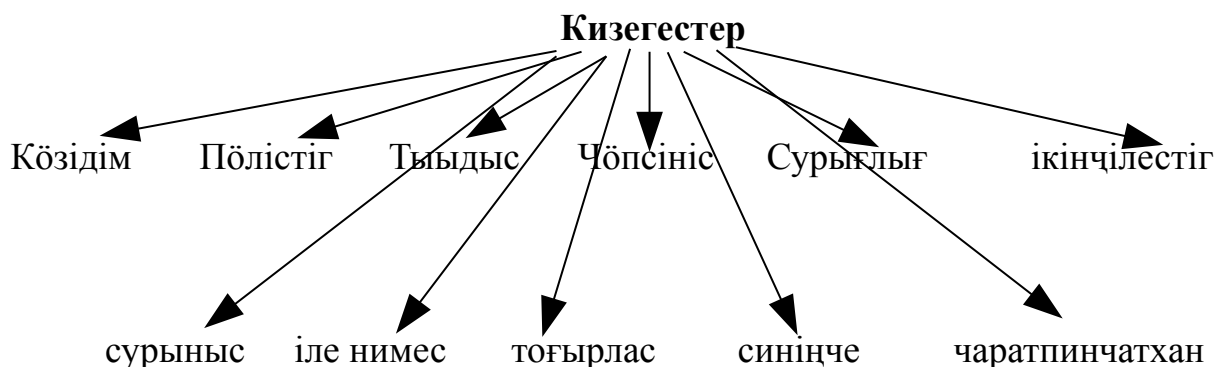

Кизегестернің тузазы хоостыра пөліктері

Кизегестернің пөліктері	Тузалары	Көзідімнер
1. Көзідім: <i>мына, ана, тігіне - іште</i>	Пу кизегестер көзідіг местоимениелернең паза хай пірее наречиелернең палғалызып, оларның тузаларын іле итчелер, чарытчалар.	Мына мында минің төреен-өскен аалым. Ана анда чарых оттар, ана анда чарых чүректер. Тігіне тігі иргі тураларзар харап көрдек (СЧ)
2. Пөлістіг: <i>ла (ле, на, не) - sadese</i>	Пу кизегес көп предметтерден, признактардан, действиелерден пір ле предмет, признак, действиеденер чоох парчатханын таныхтапча.	Тигірде чалгыс ла пулудыцах халтыр. Магазинде хызыл ла өңніг ручкалар халтыр.
3. Тыыдыс: <i>даа (дее, таа, тее) – da, de, иң - en, угаа - çok, най - çok, нооза - ki, улам - fazla, уламох – çok fazla, саңай - tamaten, hiç, хай-хай – daha fazla, -дыр, -ip, -тыр, -тір</i>	Пу кизегестер чоохтағдағы тиксі сағысты алай андағы ал-алынча сөстернің паза сөс пірігістерінің тузаларын тыытчалар, піреезіне хоза туза пирчелер. Даа кизегес көп тузалығ полча. Ол таныхтпча: 1) тыыдысты 2) тоғырласты (молчастығ наклонениеде турчатхан пол-полызығлығ иділіснен хада). -Дыр кизегес, имялығ чоох чардыктарынаң пірге пазылып, прай чоохтағның тузазын тыытча. Иң, угаа, най, улам, уламох, хай-	Пістің тайга аңнарға даа , хустарға даа пай. Аның табызын ис салып, Паскир дее чызынчағын түзірібіскен (ИК) Кічіг дее <u>полза</u> , чапчаң, хыйыр даа <u>полза</u> чиркеен (хозан) Ох, хайдаг ізіг күндір (МК) Пірее чахайахтар най ла

	<i>хай, саңай</i> кизегестер пилдірістернің паза наречиелернің тиңнестіріс синін паза тыыдыс формаларын пүдірерге польсчалар.	<i>тадылығ чыстанчалар (АС). Иирде аннаң хай-хай хорғыстығ чил насталыбысхан.</i>
4. Чөпсініс: <i>-ох, -өк – да, де, я - evet, чізе (ize) – tabii ki</i>	Пу кизегестер пасха кізінің алай постың чооғынаң алай сағызынаң чарасчатханын таныхтапчалар	<i>Аал хойлары тағларзарох чөрчеткеннер. Я, полар нима табырах полча (ИК); Чытте көйің күлүк кізі полған чізе (НТ).</i>
5. Сурығлығ: <i>ба (бе, па, пе, ма, ме) – ти, ті, нөөс – gerçekten de, чөбе – tamam ti, а - а, я – öyle mi, чи – уа</i>	Ба кизегес аймах пасха тузальығ сурығларны пирерге польсча. Нөөс кизегес, сурығдаң пасха, ікінчилес модальнай тузаны паза, ағаа хоза, кізінің көңнін (ачырғасты, үрүгүсті, хорғысты, өріністі) таныхтапча. Чөбе кизегес сурынчатханын, чөптепчеткенің көзітче. Я кизегес сурығлығ тузада удаа тузаланылча, пу кизегес хоостыра чоохтанчатхан кізі чоохтасчатхан кізідең поэның чооғынаң чарасчатханын/ чараспинчатханын сурча	<i>Нөөс чаалазарға килізер? (Н. Дом.). Нөөс мин паза пір дее кізее кирек нимеспін? Син таңда килерзің, чөбе? Син минің сын сағызымны пілерге сағынчазың, я? Хайхастығ аңыцах, я?</i>
6. ікінчилестіг: <i>ни, па ни (пе ни, ба ни, бе ни, ма ни, ме ни), ба ни за (бе ни зе, па ни за, пе ни зе, ма ни за, ме ни зе), таң</i>	Пу кизегестер пользиинаң чоохтанчатхан кізі чооғындағы нимее чахсы ізенминчеткенің таныхтапча. Ни кизегес сурығлығ үннең чарыдылча.	<i>Наңмыр чағар ба ни за. Син мині таң саңайға үдесчезің ме? Хайда ла ни ол сағам?</i>
7. сурыныс: <i>-дах, (-дек, -тах, -тек), хайа</i>	Сурынысты, күстепчеткенін нымзатарға польсча.	<i>Иразан, хайа тамкы пирдек, иртіп тее парар, арса. (МК) Ката, аарлишчаам, чахсылан обед тимнеп салдах (МК)</i>
8. іле нимес: <i>-да, -де</i>	Пу кизегестер пользиинаң іле нимес местоимениелер пүтче, ол местоименелернең хада тузаланылча, че іле нимес тузада.	<i>Көзенекті кем-де тохлатхан.</i>

9. тоғырлас: <i>за (зе, са, се), чох, нимес</i>	Пу кизегес хайдағ-да нимее тоғыр полчатханын таныхтапча.	<i>Аал кічіг, че школа за улуғ полтыр. Көпке харасса, көмес тее чо полар. Семен Прокопьевич Кадышев хайчы ла нимес, ол ырчы даа, поэт тее полча.</i>
10. синінче: <i>хати, арах</i>	Хати кизегес действиенің хай син ирткен синін таныхтапча. Арах кизегестер пілдірістернің толдыра нимес формадын пүдірерге полысча. Пілдірігнің сині ортымах синнең түзіре полчатханын көзітче.	<i>Хысхызына одың көп арах тимнирге кирек.</i>
11. чаратпинчатхан: <i>чо</i>	Пу кизегес кизе тоғыр, чаратпинчатхан тузада тузаланылча.	Чох, парбаспын.

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларны орта үннең хығырыңар. Кизегестерні таап, оларның пөліктерін чарыдыңар.

1. Нөös пу аалдағылар прайзы ла ыырчылары Фёдорның? 2. Нөös мин паза пір дее кизее кирек нимеспін. (М. Кильч.) 3. Син минің сын көңнімні пілерге сағынча-зың, я? (М. Кильч.) 4. Син мині таң саңайға үдесчезің ме? (С. Чар.) 5. О, синің дее тіл парох ноо. (Н. Дом.) 6. Килдек пеер, чоохтап пирдек чахсы чонның алнында, хайди чааласхазың, хайдағ городтарны алғазың? (В. Шул.) 7. — Сынап па? ікі чирде бе? ічем чи хайди полар? — ікінчілепче Игурак. (А. Сул.) 8. — Ізе, тайғада адайлар киректер чи. Мында тиктең не хайынминча поларзар, я? — сурыбысты оолағастың чистезі. (А. Сул.)

Тузаланчаң литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А.

Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.

3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.

4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.

5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.